

Načela i alati kritičke analiza diskursa

*Nina Čolović, Sveučilište u Zagrebu,
Antonia de Castro Burica, Sveučilište u Zadru,
Lucija Šimičić, Sveučilište u Zadru*

Pojam diskursa danas je iznimno raširen i višeznačan, slijedom različitih teorijskih tumačenja u različitim znanostima i disciplinama (npr. Mills, 2004, Johnstone, 2008), zbog čega analiza diskursa (AD) nije uniformnim i jednoznačnim područjem, otvarajući se višestrukim teorijskim i metodološkim utjecajima. Pojedini se pravci unutar analize diskursa međusobno razlikuju s obzirom na: način na koji uopće poimaju diskurs i grade metodološke alate, kao i s obzirom na odabir teorijskih odrednica i mjeru u kojoj su se spremni osloniti na vanjski (izvantekstni) kontekst u analizi teksta. Tako, na primjer, klasična konverzacijska analiza počiva na analizi izdvojenog teksta za razliku od kritičke analize diskursa (KAD-a) u kojoj je povijesni i društveni kontekst od presudne važnosti za tumačenje teksta. U kritičkoj je analizi diskursa granica između teksta i konteksta dinamična i protočna jer je poruke konstruirane u tekstu moguće razumjeti samo uronjene u znanje akumulirano svim prethodnim tekstovima koji su s njim tematski ili na neki drugi način povezani. U nastavku rada dajemo pregled osnovnih obilježja analize diskursa, osnovnih teorijskih pojmova na koje se (K)AD oslanja, a zatim povijesnog razvoja i najraširenijih smjerova unutar kritičke analize diskursa.

1. Kriteriji analize diskursa

Da bi analiza zadržala svoju utemeljenost, nužno je istraživati diskurs sustavno i temeljito te u svakom stadiju istraživanja težiti vjerodostojnosti i valjanosti, odnosno primijeniti neke od kriterija provjere valjanosti teksta (Creswell i Creswell 2018: 199-202), u skladu s teorijskim i metodološkim postavkama pravca i pristupa unutar kojih se analiza diskursa provodi. Analiza diskursa, naime, nadilazi (1) prepričavanje, (2) zauzimanje strana, (3) pretjerano i/ili izolirano citiranje, (4) cirkularnost u identificiranju diskursa i mentalnih konstrukata, (5) lažno anketiranje te (6) svođenje analize na popisivanje diskursnih obilježja (Antaki et al. 2003).

Ako preporučavanje (1) može poslužiti kao uvod u analizu, tim se postupkom tekst sadržajno poravnava, smisleno ogoljuje i prikazuje iz perspektive čitatelja. Ovisno o struji AD-a koju pojedini autor zastupa, zauzimanje strana (2) u vidu implicitnog ili eksplicitnog iskazivanja vlastitih političkih, osobnih, vrijednosnih sudova, može biti manje ili više prihvatljivo, no nikada ne predstavlja analizu samo po sebi. Antaki et al. (2003) navode da je jedna od čestih početničkih pogrešaka svođenje AD-a na popis citata (3), nerijetko izvađenih iz šireg konteksta, kojima nedostaje analitička dubina i adekvatna interpretacija. U interpretaciji diskursa jedan od izazova (4) predstavlja i iznalaženje poveznice između individualnih iskaza, društveno konstruiranih diskursa i mentalnih konstrukata, pri čemu je nužan oprez kako bi se izbjeglo cirkularno zaključivanje da su, primjerice, individualni iskazi dokaz za postojanje određenih širih društvenih diskursa. Kao strogo kvalitativan istraživački pristup, rezultate AD-a nije moguće poopćavati na širu populaciju (5), kao što je slučaj npr. s anketnim i drugim kvantitativnim pristupima, a samo primjećivanje i citiranje konverzacijskih i retoričkih procedura, strategija, obilježja (6) predstavlja tek prvi korak u analizi kojoj je krajnji cilj procijeniti ulogu pojedinog obilježja, način na koji se koristi u diskursu i kako mu sadržajno doprinosi. Uz navedene kriterije, Burman (2003) ističe i potrebu o osviještenosti analitičara o postojanju alternativnih diskursa i mogućnostima raznovrsne konceptualizacije analizirane domene (7) te potrebu sagledavanja diskursa u njegovim povijesnim, kulturnim i političkim odrednicama (8).

2. Osnovna načela i pojmovi kritičke analize diskursa

Iako su istraživači u KAD-u oblikovali svoje razumijevanje kritičke raščlambe diskursa na osnovi različitih teorijskih utjecaja i različitih istraživačkih interesa, zajednička su im načela prema kojima grade svoje pristupe (Wodak i Meyer, 2016):

- (1) razumijevanje jezika kao oblika društvenoga djelovanja budući da jezik konstituira društvenu stvarnost;
- (2) istraživanja dokumentirane jezične upotrebe primjenom empirijskog i interdisciplinarnog pristupa;
- (3) interes za složenije jezične strukture – tekst, diskurs, govorne činove i komunikacijske događaje;

- (4) uključivanje strukturiranoga opisa neverbalnih kodova – ilustracija, interneta, filma, gesti;
- (5) razmatranje jezika u društvenom, kulturnom, situacijskom i kognitivnom kontekstu upotrebe;
- (6) razmatranje raznolikih aspekata gramatike teksta i jezične upotrebe (npr. koherencije, anafore, mentalnih modela);
- (7) društveno odgovorno i u društvenoj teoriji utemeljeno raščlanjivanje teksta.

Tim načelima je utaban i put razumijevanja pojmova diskursa, teksta, kritike, ideologije, moći i hegemonije te način na koji će ti pojmovi usmjeriti analizu u pojedinim pristupima KAD-u.

2.1. Diskurs, tekst, kritičnost

U kritičkoj analizi diskursa *diskurs* se definira kao oblik društvene prakse. Diskursi su otvoreni i dinamični sustavi koji se mogu međusobno prožimati po principu intertekstualnosti i interdiskurzivnosti (vidi 4.1.), uvjetovani društvenim kontekstom. Kod van Dijka definiran je kao komunikacijski događaj u koji je uključena interakcija među sudionicima u razgovoru, pisani tekst, gestikulacije, mimike lica, tipografija, slike i drugi semiotički elementi koji proizvode značenje (2001: 98), dok ga Reisigl i Wodak (2011: 66) shvaćaju kao

„kompleksan snop simultanih i sekvencijalno povezanih lingvističkih akata, koji se manifestiraju unutar i preko socijalnih polja akcije kao tematski povezani semiotički, oralni ili pisani tokeni, često kao ‘tekstovi’, koji pripadaju specifičnim semiotičkim tipovima tj. žanrovima.“

Diskursi su međusobno povezani kulturološkim simbolima koji se nazivaju *toposima* (mn. *topoi*), koje razumiju i koriste pripadnici neke zajednice u izgradnji i interpretaciji društvene stvarnosti. Sastavnim su dijelom argumentacije te povezuju i opravdavaju prijelaz iz premisa do zaključka. Wodak topose opisuje kao kopče (engl. *warrants*) u argumentaciji ili pravila zaključivanja, a izrečene su uvjetnim parafrazama: „ako x, onda y“ i „y, jer x“, pri čemu one mogu biti valjane ili obmanjujuće (Wodak i Reisigl, 2016: 74).

Tekst se u analizi diskursa definira kao „bilo koji fenomen koji stvara značenje

kroz prakse označivanja“ (Barker i Galasinski, 2001: 5). Time tekstovi postaju multimodalni fenomeni, a ne isključivo pisana riječ, pa se tekstovima smatraju npr. reklame, način odijevanja, fenomen superheroja u pop-kulturi i sl.

Kritika i kritičnost u KAD-u omogućavaju razotkrivanje uzročno-posljedične veze između društvenih događaja i struktura, čiji odnos, zbog utjecaja ideologija i stavova dominantnih grupa, može biti zamagljen (Fairclough, 1985). Kritički pristup u društvenim znanostima pretpostavlja da svrha istraživanja nije isključivo opisna, već da se analizom diskursa razviju konkretni alati primjenjivi u rješavanju analiziranih problema.

Kritička teorija na diskurs gleda u pluralu, odnosno kao na ideološke „prakse koje sustavno formiraju objekte o kojima govore“ (Foucault, 1972: 42), stoga kritička analiza diskursa daje konzistentan i detaljan uvid načine funkcioniranja moći, obespravljenosti, nejednakosti, ideologije i hegemonije (Flores Farfán i Holzscheiter, 2007).

2.2. Ideologija i moć

Usko povezan s pojmom diskursa pojam je *ideologije*. Ona djeluje ispod razine svijesti, zbog čega se doživljava kao istina o svijetu, strukturama i procesima koji izgrađuju stvarnost i istodobno služi za interpretaciju iste stvarnosti. Za Van Dijk (2001: 115) ideologije su osnovne društvene reprezentacije koje podcrtavaju znanja, vjerovanja i stavove. Shematski su razrađene te uređuju norme, očekivanja i distribuciju resursa unutar grupa kao i članstvo individua u njima. Fairclough ideologije promatra kao materijalni rezultat institucionalnih diskurzivnih praksi, „konstrukcije stvarnosti“ koje se javljaju u „različitim dimenzijama oblikâ i značenjâ diskurzivnih praksi“ te u isto vrijeme „doprinosu produkciji, reprodukciji i transformaciji odnosa dominacije“ (1992: 87). Ideologije su, po njemu, ugrađene u jezik u uporabi, ovise o odnosima moći i legitimiraju postojeće društvene odnose (Fairclough, 1992: 33). Ideologija se može prepoznati kroz jezičnu praksu, ali isto tako i uvjetuje jezične izbore. Ideologije prožimaju jezik i jedan je od ciljeva KAD-a demistifikacija diskursa dešifriranjem ideologija (Wodak i Meyer, 2016:7), čija se obilježja mogu protezati svim tekstnim razinama; od fonologije do pragmatike.

Moć u društvenom kontekstu privilegirani je pristup važnim resursima, kao što su novac, status, informacije, oblici javnih diskursa itd., a posebnu ulogu ima u proizvodnji i upravljanju mogućim oblicima i načinima znanja.

Ne treba biti nužno štetnog predznaka; s obzirom na to da se nalazi na svim razinama društvenih odnosa, moć je odgovorna za održavanje i stabilnost društvenih struktura te omogućuje da se civilizacijske vrijednosti i znanja prenose s jedne generacije na drugu. Do zloupotrebe moći dolazi kada se njome pokušava negativno utjecati na vjerovanja, a posljedično tome i djelovanje neke grupe. Tako na primjer politički diskurs može poslužiti za legitimizaciju određenih društvenih praksi koje se promiču kao prihvatljive i „normalne“, dok u isto vrijeme potiče diskriminaciju manjinskih grupa.

3. Pregled dominantnih pristupa unutar kritičke analize diskursa

Zbog problemske orijentiranosti KAD-a i otvorenosti različitim metodološkim i teorijskim postupcima, zahtjevnim bi (ako ne i nemogućim) zadatkom bilo iscrpno popisati i prikazati pristupe građene unutar kritičke analize diskursa od 1980-ih i 1990-ih do danas, ali moguće je iznijeti shematski prikaz onih dominantnih, koji ujedno imaju i najdužu tradiciju upotrebe; diskursno-povijesnoga pristupa (R. Wodak i M. Reisigl, v. 4.1.), dijalektičko-relacijskoga ili tekstno utemeljenoga pristupa (N. Fairclougha, v. 4.2.) te sociokognitivnoga pristupa (T. van Dijka, v. 4.3.).

3.1. Osnove diskursno-povijesnoga pristupa (DPP-a)

Diskursno-povijesni pristup (DPP) (engl. *discourse-historical approach, DHA*) (Reisigl i Wodak, 2016), kako otkriva i sam naziv, ističe važnost razmatranja tekstova, diskursa i žanrova u povijesnim odrednicama u kojima se mijenjaju i stječu značenja. Diskurzivne prakse nije moguće dekontekstualizirati, odnosno razmatrati ih odvojeno od društvenih i ekonomskih procesa jer su s njima u stalnoj interakciji. Kako se društvene, političke i ekonomske okolnosti mijenjaju, tomu se prilagođavaju i diskurzivne prakse, ali i obrnuto, promjenama diskursa moguće je utjecati na promjene društvenih, političkih i ekonomskih procesa. Međuuvjetovanost diskurzivnih te društvenih, političkih i ekonomskih promjena DPP zahvaća tako što njihove međusobne odnose razmatra u trima relacijskim mrežama:

- a) intertekstualnosti (engl. *intertextuality*),
- b) interdiskurzivnosti (engl. *interdiscursivity*) i
- c) domenama djelovanja (engl. *fields of action*).

Intertekstualnost podrazumijeva da nijedan tekst ne postoji sam za sebe, nego da su mogućnosti njegova čitanja određene nizom drugih vremenski i tematski manje ili više bliskih tekstova. Tekst u srednjoškolskom udžbeniku biologije o zaštiti prirode pozvat će se na cijeli splet drugih tekstova poput zakonskih odredbi (Zakon o zaštiti prirode, Strategiju i akcijski plan zaštite biološke i krajobrazne raznolikosti), internetskih stranica relevantnih institucija (poput Državnoga zavoda za zaštitu prirode), kao što će i citirati ekologe i biologe iz stručnih izvora o tome kako i zašto institucionalizirati ljudsku brigu o prirodi. Osim eksplicitnim referencama i citatima, intertekstualnost se očituje u razradi terminologije proizašle iz znanstvenih rasprava, revidirane kako je znanost dolazila do novih otkrića i spoznaja, parafraziranju literature, a i u nekim tekstovima i žanrovima, npr. na društvenim mrežama, aluzijama, polisemijom i humorom kojima se mogu prizvati u svijest čitatelja prethodno stečena znanja, zapisana i mišljenja u nekim drugim tekstovima ili interakcijama. Tako na *Facebook* stranici Botaničkoga vrta u Zagrebu nalazimo primjere *Uzgojili smo bebe penstemona; Evo nam novog radnog tjedna, u novoj godini, s novim predsjednikom! Što očekivati? Mi, sigurno, samo cvijeće!*, u čemu se isprepliću ne samo znanja prikupljena iz tekstova na medijskim portalima (makrotema izbora novoga predsjednika u 2020. godini) ili znanstvenim časopisima (koncept penstemona, iz porodice trpučevki) nego s njima u status na društvenim mrežama ulaze i elementi diskursa i žanrova kojima pripadaju, pa je moguće prepoznati da se radi o metafori (*bebe penstemona*) ili paronomaziji i polisemiji (*Što očekivati? Mi, sigurno, samo cvijeće!*), vezane uz poetski ili humoristični tekst.

Preuzimanja elemenata nekoga teksta u drugi tekst, bilo eksplicitno ili implicitno, pri čemu se značenje tih elemenata prilagođava novoj okolini, naziva se *rekontekstualizacijom* (Reisigl i Wodak, 2016). *Rekontekstualizacija* nije ograničena samo na intertekstualne odnose, nego zahvaća i *interdiskurzivne mreže* dopuštajući prijenos elemenata jednoga diskursa u drugi (npr. antimigrantski diskurs može sadržavati teme i motive karakteristične za diskurs o nacionalnoj sigurnosti ili ekonomskoj krizi). *Interdiskurzivnost* se odnosi na prožimanje različitih vrsta i različito tematski orijentiranih diskursa u kojem ti diskursi ne ostaju uvijek netaknuti. Naprotiv, na granicama se diskursa grade kontinuirano nove hibridne forme (Reisigl i Wodak, 2016). Granice su među tekstovima i diskursima porozne i na njima se događaju 'prijevodi' (rekontekstualizacije) koje se analizom nastoje rasvijetliti i razjasniti. Tako, primjerice, početkom 2000-ih nastaju društvene mreže poput *Facebooka* i stranice poput *Wikipedije*, čija će organizacija uvjetovati nastajanje novih oblika popularnoznanstvenoga teksta (primjer *Facebook* stranice

Botaničkoga vrta u Zagrebu ili članka o trpučevkama na Wikipediji).

Intertekstualne i interdiskurzivne mreže provlače se kroz različite *domene djelovanja* koje je moguće definirati kao društvene situacije i strukture koje na različite načine uokviruju diskurse i žanrove (Reisigl i Wodak, 2016). Društvene situacije i strukture postaju domenama djelovanja ako u njima diskurzivne prakse stječu neku distinktivnu funkciju, što znači da se prijelazom iz jedne domene u drugu, preoblikuju i funkcije diskurzivnih praksi. Reisigl i Wodak (2016) ilustriraju domene djelovanja na primjeru političkoga djelovanja, pa razlikuju tako, između ostaloga, domenu zakonodavnih praksi, domenu oblikovanja javnoga mnijenja, domenu oblikovanja unutarstranačkoga mnijenja, domenu političkoga reklamiranja, od kojih će svaka obuhvatiti odgovarajuće političke podžanrove (npr. zakon, priopćenje za javnost, stranački program i sl.).

Na službenim stranicama Socijaldemokratske partije (SDP-a) Hrvatske nalazi se priopćenje¹, „Glavni odbor SDP-a potvrdio Milanovića za predsjedničkoga kandidata“, koje bi pripadalo domeni oblikovanja javnoga mnijenja, prošavši kroz domenu oblikovanja unutarstranačkoga mnijenja (raspravu Glavnoga odbora stranke) te izvršnopolitičku i administrativnu domenu (izradu odluke o Milanovićevoj kandidaturi). Tekstom priopćenja provlače se ljudskopravaški diskurs („Odlukama Glavnog odbora, SDP je utvrdio smjer snažnih politika s ciljem ostvarivanja ravnopravne Hrvatske i očuvanja dostojanstva svakog čovjeka“), ekonomski diskurs („Bernardić je naglasio da SDP neće odustati od plana za povećanje plaća i mirovina u Hrvatskoj, kao preduvjeta uspjeha i ostanka ljudi te da za SDP politika nije vlast, već odgovornost“), kao i elementi demografskoga („Zbog korupcije, nepovjerenja u institucije, administrativne neefikasnosti i izostanka reformi ljudi napuštaju našu zemlju“) i antikorupcijskoga diskursa (“Moramo mijenjati zakone i sprječavati korupciju, i zato ćemo predstaviti naš paket antikorupcijskih zakona i mjera“). Značenja se upisana u tekst pritom multimodalno razrađuju umetnutom snimkom obraćanja Davora Bernardića, predsjednika SDP-a, članovima stranke i fotografijama sa sjednice Odbora. U svega nekoliko redaka izranja, dakle, kompleksna mreža intertekstualnih, interdiskurzivnih i multimodalnih odnosa koji protiču povezanim domenama političkoga djelovanja, kako ih definiraju Reisigl i Wodak.

¹ SDP.HR. Glavni odbor SDP-a potvrdio Milanovića za predsjedničkog kandidata. <http://www.sdp.hr/aktualno/glavni-odbor-sdp-a-potvrdio-milanovica-predsjednickog-kandidata/> posljednji pristup 15.2.2020.)

Četiri su razine konteksta koje valja prepoznati u analizi: 1. neposredan tekstni kontekst (kotekst), čiji se opis oslanja na teorije jezika (argumentacije, gramatike), 2. intertekstnu i interdiskurzivnu premreženost tekstova, žanrova i diskursa, naslonjenu na teorije diskursa, 3. situacijski i institucionalni kontekst, koji pojašnjavaju sociopsihološke teorije (koje kazuju kako je diskurs konceptualiziran i emocionalno procesiran), mikrosociološke teorije (usredotočene na situacijski i institucionalno uvjetovanu interakciju među društvenim akterima) te srednjerazinske teorije (koje pojašnjavaju društvene fenomene kao što su *narod* ili *konflikt*). Posljednju razinu čini 4. širi društveni, politički i ekonomski kontekst diskurzivnih praksi, tumačen općim društvenim ('velikim') teorijama kojima se povezuju društvene strukture s oblicima društvenoga djelovanja, makrodruštveni fenomeni s mikrodruštvenim fenomenima, kao i epistemološkim teorijama koje određuju uvjete i granice proizvodnje diskurzivnoga znanja (Reisigl i Wodak, 2016, Wodak i Meyer, 2016).

DPP gradi analitičke kategorije tako što prepoznaje pet osnovnih diskurzivnih strategija za postizanje društvenih, političkih ili psiholoških ciljeva koje valja opisati u analizi (Reisigl i Wodak, 2016):

- (1) imenovanje aktera, procesa, fenomena, objekata i radnji,
- (2) predikaciju određenih pozitivnih ili negativnih osobina imenovanim konstrukcijama,
- (3) argumentaciju kojom se opravdava ili osporava neka tvrdnja,
- (4) perspektivu kojom govornik ili autor zauzima odnos prema izgovorenom ili napisanom,
- (5) intenzifikaciju ili ublažavanje ilokucijske snage iskaza.

Diskurzivne strategije djeluju na mikrostrukturnoj razini gramatike rečenice i teksta i makrostrukturnoj razini diskurzivnih tema, multimodalnih odnosa sagledane u interakciji s kontekstom. Cilj je DPP-a ponuditi: a) kritiku teksta ili diskursa razotkrivanjem kontradiktornosti, paradoksa i osporavanja, b) sociodijagnostičku kritiku razotkrivanjem eventualnih nagovaračkih ili manipulativnih vidova diskursa i, na kraju, c) prospektivnu kritiku s ciljem ukazivanja na to kako unaprijediti način na koji se jezik upotrebljava u pojedinim domenama djelovanja (Reisigl i Wodak, 2016).

3.2. Osnove dijalektičko-relacijskoga modela (DRM-a)

Faircloughov dijalektičko-relacijski model, poznat i kao tekstno utemeljen pristup, teži rastvaranju dijalektičkoga odnosa između semioze (tvorbe značenja) i nesemiotičkih dijelova društvenih procesa kako bi opisao načine na koje semioza distribuira društvenu moć i reproducira ideologije u uspostavi i održavanju institucionaliziranih, uglavnom opresivnih, društvenih odnosa (Fairclough, 2016: 88). Društvene procese Fairclough (2016) razumije kao, isto tako dijalektički ustrojen, međuodnos apstraktnih društvenih struktura i konkretnih društvenih događaja, posredovan i ostvaren društvenim praksama, čijim umrežavanjem, kao i organiziranjem u raspoznatljive grupe, nastaju društvene organizacije, institucije i domene.

Slijedom toga, za Fairclougha, dva su osnovna zadatka KAD-a u zahvaćanju i opisu društvenih procesa: raščlamba 1. odnosa između društvenih struktura i društvenih događaja (djelovanja, strategija) te 2. odnosa semioze s nesemiotičkim aspektima društvenih procesa (Fairclough, 2016). Semioza se s nesemiotičkim aspektima društvenih procesa isprepliće na tri načina: a) omogućavajući različite, kontekstno uvjetovane, načine komuniciranja (poslovni sastanak ili fakultetsko predavanje), nazvane *žanrovima*, kao i b) različite predodžbe svijeta, sagrađene iz perspektive različitih grupa, kojima se kreiraju *diskursi* te c) stvarajući različite moduse ili *stilove* postojanja u nekom diskursno oblikovanom svijetu (Fairclough, 2016). Te tri kategorije; žanrovi, diskursi i stilovi, temeljnim su fokusima analize s obzirom na to da usmjeravaju razumijevanje i proizvodnju teksta. Iz mreže žanrova, diskursa i stilova izranjaju specifične konfiguracije ili *poretki diskursa* koji predstavljaju „društveno strukturiranje semiotičke razlike, posebne društvene organizacije odnosa među načinima tvorbe značenja – različitih žanrova, diskursa i stilova“ (Fairclough, 2016: 89).

Nasuprot društvenim strukturama, društveni događaji semiotički su artikulirani tekstovima, bilo monomodalnim, bilo multimodalnim. U konkretnim se događajima analiziraju utjecaji pojedinih društvenih aktera na društvene strukture, strategije koje upotrebljavaju te načini na koje ih mijenjaju otporom i osporavanjima izazvajući pomake u poretku diskursa koji mogu rezultirati društvenim promjenama (Fairclough, 2016: 90).

Dijalektičko-relacijska analiza prilagođava se definiranom predmetu i ciljevima istraživanja, a sastoji se od četiri temeljne faze:

- (1) prepoznavanja semiotički uobličena društvenog problema;
- (2) pronalaska uzroka i razloga koji otežavaju bavljenje tim problemom;
- (3) sagledavanja uloge društvenoga problema u društvenom poretku i
- (4) pronalaska načina prevladavanja teškoća u adresiranju društvenoga problema.

U fazi (1) istraživač se opredjeljuje za *temu*, kao što je npr. 'konstrukcija sela u reklamama prehrambenih i trgovačkih poduzeća', koja se odgovarajućim teorijskim i metodološkim odrednicama (npr. Maletzkeovim komunikacijskim modelom, MECCAS analizom zelenoga marketinga ili vizualnom gramatikom Leeuwena i Kressa), razrađuje u artikulirani *predmet* istraživanja. U fazi (2) sadržana su tri koraka; prvim se razmatraju odnosi poretka diskursa s drugim aspektima društvenih praksi, semioze s nesemiotičkim elementima i tekstova s drugim dijelovima društvenih događaja; drugi korak traži korpus (reprezentativnih) tekstova, kao i prikladne analitičke kategorije da bi u trećem uslijedila analiza teksta (interdiskurzivna i jezična / semiotička). Konzumova reklama 'Najbolje iz Hrvatske' ili Podravkina 'Gdje su stali naši djedovi, počinjemo mi' reklamnim su spotovima (*multimodalnim* tekstovima) koji bi pripadali *žanru* oglašavanja i *diskursu* održivog razvoja, a kojima su *stilizirani* kako 'kupci' tako i 'domaći proizvođači' i 'prehrambeno / trgovačko poduzeće'. Obje reklame orijentirane su prema poticanju lokalne poljoprivrede i praćenju proizvoda 'od polja do stola', a njihova bi se objava na službenim *youtube* kanalima poduzeća u veljači 2020. (Konzum) i svibnju 2020. (Podravka) vezala uz tendencije aktualnih europskih i nacionalnih poljoprivrednih strategija (Zeleni plan Europske komisije, Strategiju razvoja poljoprivrede i gospodarstva RH), kao i za ekonomske faktore, poput rasta nezaposlenosti i potrebe za sezonskim radnicima, te, uslijed pandemije virusa COVID-19, ograničenja turizma i izvoza robe zatvaranjem granica (tomu je naknadno prilagođen i Konzumov reklamni video s poveznicom na tekst: "I u ovim izazovnim vremenima domaći proizvođači svih vrsta i veličina daju sve od sebe kako bi na naše stolove donijeli najbolje iz Hrvatske"). Ta prožimanja analiziranih tekstova s agrikulturnim razvojem i ekonomskim kretanjima zrcale dijalektičku narav analize; iako su strukturirani semiotičkim procesima, bilo bi ih pogrešno na njih reducirati, što iziskuje konstantno praćenje interakcija i prožimanja semioze s drugim komponentama društvenih procesa. U reklamama će se tako pojaviti obrasci ucrtani i u drugim dokumentima, koji će se granati prema raznim aspektima problema organizacije agrikulturnog i ekonomskog života; demografije ("mladi bježe u neke druge, ma-

nje lijepe zemlje”, “naša su sela prazna”), konkurentnosti (“ljudi iz Podravke su tu s nama (...) a u njima i imamo sigurnog kupca”) i poticanja (samo)zapošljavanja u poljoprivredi (“uzgajaju ih naše vrijedne ruke uz pomoć iz Podravke”, “Možda nam treba neki superheroj *da nam pokaže kako ponovno biti sretan* (...) Tko su tvoji superheroji? (...) Oni čija djela ne možeš vidjeti na televiziji, ali možeš na svome stolu”), što pokazuje, paralelnim pomakom u fazu (3) da društveni poredak dijelom treba društveni problem; intervenciju velikih poduzeća kao podršku domaćim proizvođačima, ali pomnija pragmatička i morfosintaktička će analiza pokazati da ga istodobno i ne treba. Naime, raznim se vizualnim i tekstnim strategijama (kao što je montažom postignuto analogijsko prelijevanje vizuala starije osobe u mlađu, koju prati rečenica “tamo gdje su stali naši djedovi, počinjemo mi”) promiče tradicionalizacija ne samo organske proizvodnje, nego u tom simboličkom kontinuitetu i obitelji (“Teško ćeš uspjeti sam, u dvoje je lakše”, gdje se metaforički preslikava slika mladog para na partnerstvo u nastanku između Podravke i proizvođača, muškarca kojem se obraća), s nacionalističkim aspektima koji se postižu npr. upotrebom polisemne strukture ‘zemlja’, gdje ostajanje na zemlji je toliko ostajanje na tlu, obradivoj površini, koliko i ostajanje u ‘nacionalnom, domovinskom’). Faza (4) trebala bi, nakon ukazivanja na identificirane probleme, doprinijeti njihovu rješavanju (i to konkretnim preporukama i smjernicama).

3.3. Osnove sociokognitivnoga pristupa

Sociokognitivni pristup van Dijka promatra jezičnu upotrebu u triangularnome odnosu s društvom i umom. Sociokognitivni je pristup zainteresiran za načine na koji se u jeziku i jezikom proizvodi znanje o društvenim odnosima i strukturama, kako se grana u diskursu, kako je organizirano i kako se njime upravlja, kako se uobličuje u pojedinim modalitetima te, naposljetku, kako se raspoređuju nove i stare obavijesti u tekstu (van Dijk, 2014). O znanju je moguće govoriti u odrednicama kognitivnih struktura koje se oblikuju u jezičnim i drugim simboličkim praksama pojedinaca i kolektiva u interakciji s društvenom stvarnošću.

Društvene situacije i društveni odnosi tek postaju smislenima kada ih netko „čita“, interpretira ili tumači, kao što i diskursi postaju razumljivi tek strukturirani u mrežu mentalnih modela, stavova i ideologija (van Dijk, 2016: 64). To je razlog zašto se sociokognitivni pristup ne zadovoljava zadržavanjem na društvenom karakteru jezične upotrebe pridajući jednaku važnost načinu na koji govornici *misle* o tome što čine jezikom i načinu na koji sebi objašnjavaju različite fenomene

o kojima komuniciraju. Triangularna izgradnja analize (diskurs – um – društvo) pokazala se plodonosnom, primjerice, u analizi diskriminatornoga i rasističkog diskursa gdje se razmatranjem diskursa mogu razotkriti gramatička, leksička, pragmatička, retorička, metaforička obilježja rasističkih tekstova i mehanizama njihove proizvodnje; razmatranjem kognitivnih procesa uočiti i raščlaniti stereotipi, predrasude i ideologije te razmatranjem društvenih odnosa prokazati kako se grade hegemonija i institucionalizirano nasilje prema pojedinim grupama (van Dijk, 2016: 64).

Van Dijk (2016: 66) razlikuje mentalne modele i sociokulturnu kogniciju kao objasnidbene kategorije. Mentalni su modeli subjektivne i individualne reprezentacije autobiografskih iskustava pohranjene u epizodnome pamćenju. Komponente su tih iskustava hijerarhijski organizirane u prostorno i vremenski uređene scenarije, u kojima se oblikuju akteri s određenim ulogama i funkcijama ili činovi pripisani tim akterima te pridruženi ciljevi, što se zrcali i u ustrojstvu rečenice (subjekt – predikat – priložne oznake). Mentalni modeli pripadaju mikrostrukturnoj razini sociokognitivnoga pristupa. Izgradnja se mentalnih modela bazira na uopćenoj sociokulturnoj kogniciji (makrostrukturama) koja nastaje akumulacijom svih spoznaja i uvida koje je neka epistemička zajednica razmjenom stekla. Dok sociokulturna znanja dijeli većina članova neke epistemičke zajednice, postoje i uvjerenja ograničena na pojedine grupe. Grupno specifična je uvjerenja moguće podijeliti na stavove, npr. prema radu nakon 65. godine ili šestosatnom radnom danu, i ideologije poput, ostajući u kontekstu ekonomije, kapitalizma, socijalizma ili komunizma (van Dijk, 2016: 67).

Dvije su vrste mentalnih modela u diskursnome procesiranju:

- (1) situacijski ili semantički model, kojim se nekoj situaciji pridaje određeno značenje (npr. izbori);
- (2) kontekstni ili pragmatički model, koji određuje prikladnost nekog diskursa određenom tipu interakcije odnosno pravila neke vrste komunikacije.

Za primjer moguće je uzeti analizu plakata *Recimo NE rodnoj ideologiji građanske inicijative (GI) Istina o Istanbulskej iz 2018.*, koja je pokušala spriječiti ratifikaciju Konvencije Vijeća Europe o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji.

Na svijetlonarančastom plakatu ilustracija je djeteta s rodnim markerima pruga-

ste suknje, rukom na boku i duge vezane kose s narančastim obručem kojima se isertava prototipni prikaz djevojčice. Druga ruka prinesena je bradi da bi se naznačila zamišljenost, a u tekstnom oblaku nalaze se riječi: „Jesam li muško ili žensko? U školi su mi rekli da trebam odlučiti...“ Upotreba stilskih sredstava karakterističnih za slikovnice, stripove ili udžbenike nižih razreda osnovne škole vizualno evocira edukativnu funkciju takvih materijala naznačujući da se radi o pitanjima koja će se djeci nametnuti odgojno-obrazovnim sadržajima, što je i izraženo sintagmom „u školi (su mi rekli)“. Prodorom u (vizualnu i tekstnu) strukturu plakata definiraju se sastavnice *semantičkog modela*, pa je moguće tako zamijetiti da se poruka gradi na dva plana; u prezentu i budućnosti, vremenu ilustracije i vremenu pozadine, gdje ilustracija izriče budućnost, ono što GI poručuje da će se dogoditi ratifikacijom Konvencije, dok pozadina pak označava aktualnu stvarnost skorašnjeg referenduma. Svijetlonarančasta boja pozadine služi kao vremeplov (analogijom se vežući uz narančasti obruč i narančastu majicu djeteta). Uz podatke o vremenu, koji proizlaze iz semantičke obrade diskursa, razabiru se i ostali podaci iz kojih će crpiti oblik i *pragmatični ili kontekstni model*. On je uvjetovan činjenicom da se radi o plakatu (i *billboardu*) koji podliježe nekim administrativnim i kreatorским pravilima (gdje može biti i gdje bi trebao biti istaknut, kako ga strukturirati), no i diskursima uvedenim u sliku (obrazovanja, stripa).

U društvenome kutu van Dijkova trokuta rasvjetljavaju se zloupotrebe moći i nasilje u hegemonijskim strukturama, ali i strategije otpora usmjerene prema njihovoj dekonstrukciji i transformaciji. Održavanje i perpetuiranje društvene dominacije i neravnopravne distribucije, kako simboličkih tako i materijalnih, resursa omogućeno je ideologijama koje se u diskursima grade, između ostaloga, kategorijama i strategijama (ostvarenim sredstvima koje je moguće modificirati ovisno o vrsti teksta, diskursa, žanra) (van Dijk, 2016):

- a) polarizacije, razgraničenja pozitivno određene od negativno određene grupe;
- b) upotrebe zamjenica, koje mogu imati uključujuću i isključujuću ulogu (*oni nasuprot mi*);
- c) identifikacije, u kojoj se društveni akteri poistovjećuju s članstvom u nekoj epistemičkoj grupi;
- d) pozitivnog samoopisivanja i negativnog opisivanja drugih, gdje se jednoj grupi (obično čije članstvo akter stječe) ili fenomenima asociiranim uz tu grupu pridaju pozitivne karakteristike, a drugoj grupi ili ima-

ginariju koji se uz nju veže suprotne, negativne karakteristike (npr. naša *civilizacija* – njihova *divljina*);

e) aktivnosti, kojima se grupe konceptualiziraju prema očekivanjima što rade ili što bi trebale raditi (npr. antimigrantska retorika o tome što *naša država treba učiniti* da bi se zaštitila od *njih*);

f) norma i vrijednosti, koje izriču idealizirane načine života i težnje kojima grupa stremi (npr. sloboda);

g) interesa, koji izranjaju u borbama i preotimanjima za moć.

U primjeru plakata, mentalni model „rodne ideologije“ (upotrebljavane u značenju „iskrivljene svijesti“) sa značenjskim komponentama „nestabilnosti“ („Jesam li...?“), „rodne binarnosti“ („muško *ili* žensko“), „nametljivosti“ („U školi su mi rekli da trebam...“) i „samovoljnosti“ („odlučiti“), pripadao bi (u van Dijkovom značenju „konvencionaliziranih praksi koje reguliraju *stavove*“) *ideologiji cishnormativnosti* (koja pretpostavlja postojanje binarnih iskustava roda s inherentno sadržanim, već unaprijed upisanim značenjima i odnosima). Unutar nje se grade solidarnosti i rascjepi (“Recite NE rodnoj ideologiji!“ u 2. l. mn.; “U školi su mi rekli...” u 3. l. mn.) kao i aktivnosti, norme i vrijednosti (izjašnjavanje protiv Konvencije na referendumu).

Zaključak

Znanost i kritika držane su dugo na distanci otvorenim diskusijama o tome što bi kritika trebala značiti i kako ne zagubiti objektivnost i pouzdanost istraživanja. Kritička analiza diskursa podsjeća na to da je ta distanca nerijetko proizlazila iz nejasnoće i nelagode s onim što bi te kategorije trebale sadržavati. U objektivnosti i pouzdanosti zapletena je predodžba o tome da znanost ne bi trebala biti implicirana u društvene procese njihovim vrednovanjem, sa sviješću o tome da ne bi trebala biti opterećena ili usmjerena tim procesima. Kritička analiza diskursa nastaje s pitanjem kako društveno odgovorno istraživati i informirati društvene procese, sa zadržavanjem nepristranosti i posvećenosti strogosti pristupa. Objektivnost i pouzdanost proizlaze iz pomno promišljene i razrađene metodologije, gdje se svaki potez može retrogradno pratiti i objasniti. Diskursno-povijesni, dijalektičko-relacijski i sociokognitivni pristup, ovdje prikazani kao ustaljeni obrasci analize teksta, bave se zato ponajprije metodom. U svim se trima pristupima inzistira na

tome da cijela disciplina (ili već studiji) kritičkog razmatranja diskursa uključuje čitav set vještina koje analitičar stječe radeći na raznovrsnim korpusima tekstova te sposobnost povezivanja uvida lingvističke / semiotičke analize sa spoznajama iz društveno-humanističkih znanosti i spoznajama o tome kako (institucionalizirano) nasilje funkcionira na različitim razinama i uobličuje iskustva življene svakodnevnice, posebno one ranjivih i povijesno marginaliziranih grupa. Kritička analiza diskursa napominje da znanost ne može postojati u vakuumu (jer se ni istraživanja u njemu ne provode) i ohrabruje analitičare da razmišljaju o tome koje su posljedice znanstvenoga rada i kako može doprinijeti tome da se gradi etičnije društvo s najmanjom mogućom koncentracijom nasilja. Istovremeno, s inzistiranjem na posloženosti i transparentnosti metodologije, kritička analiza diskursa ne okameňuje je ni u jednom svom obliku. Elastičnost je njezina druga osobina koja joj kameleonski omogućava prilagođavanje zahtjevima bilo kojeg teksta ili diskursa. Jezik nikada ne izlazi iz upotrebe i transformira se na različite načine kako bi akomodirao promjenjivost potreba svojih govornika, što znači da izranjaju neprestano novi tekstovi, a s njima i novi diskursi, ili se pak mijenjaju elementi i aspekti postojećih, pa se promjenjivim predmetima istraživanja podešavaju i kategorije i alati koji bi ih trebali zahvatiti. Te interakcije između društvene korisnosti i znanstvene rigoroznosti te određenosti metodološke strukture i njezine elastičnosti čine kritičku analizu diskursa iznimno izazovnim, kreativnim i uzbudljivim područjem koje se ne prestaje razvijati od početka 1990-tih do danas.

LITERATURA

- BARKER, Chris i GALASINSKI, Dariusz, 2001., *Critical Studies and Discourse Analysis: a Dialogue on Language and Identity*, London, SAGE Publications
- ANTAKI, Charles, BILLING, Michael, EDWARDS, Derek i POTTER, Jonathan, 2003., „Discourse analysis means doing analysis: A critique of six analytic shortcomings“, *Discourse analysis online*, 1(1).
- BURMAN, Erica, 2003., „Discourse analysis means analysing discourse: Some comments on Antaki, Billig, Edwards and Potter ‘Discourse analysis means doing analysis: A critique of six analytic shortcomings’“, *Discourse analysis online*, 1(2).
- CRESWELL, John W. i CRESWELL, J. David, 2018., *Research design: Qualitative, qu-*

- antitative and mixed methods approaches*, Thousand Oaks (CA) i London, Sage.
- FAIRCLOUGH, Norman, 1985., „Critical and Descriptive Goals in Critical Discourse Analysis“, u *Journal of Pragmatics*, br. 9(6), str. 739-763.
- FAIRCLOUGH, Norman, 1989., *Language and Power*, London, Longman
- FAIRCLOUGH, Norman, 1992., *Discourse and Social Change*, Cambridge, Polity Press
- FAIRCLOUGH, Norman, 1995., *Critical Discourse Analysis: A Critical Study of Language*, London, Longman
- FAIRCLOUGH, Norman, 2001., „The Dialectics of Discourse“, u *Textus* br. 14(2), str. 231-242.
- FAIRCLOUGH, Norman, 2003., *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, London, Routledge
- FAIRCLOUGH, Norman, 2016., „Dialectical-relational approach“ u Wodak, Ruth i Meyer, Michael, *Methods of Critical Discourse Studies*, London, SAGE Publications, str. 63-94.
- FLORES Farfán, HOLZSCHEITER, José Antonio i HOLZSCHEITER, Anna, 2011., „The Power of Discourse and the Discourse of Power“, u Wodak, Ruth, Johnstone, Barbara i Kerswill, Paul E. (ur.) *The SAGE Handbook of Sociolinguistics*, SAGE Publications
- FLOWERDEW, John i RICHARDSON, John E., 2017., *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*, London i New York, Routledge
- FOWLER, Robert i KRESS, Gunther, 1979., „Critical Linguistics“, u Fowler, Robert, Hodge, Bob, Kress, Gunther i Trew, Tony, *Language and Control*. London, Routledge
- FOUCAULT, Michel, 1972., *The Archaeology of Knowledge*, London, Tavistock
- HALLIDAY, Michael, 2005., „Language Structure and Language Function“ u Webster, Jonathan (ur.), *On Grammar (Collected Works of M.A.K. Halliday)*, London i New York, Continuum
- HELD, David, 1980., *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*, Berkley i Los Angeles, University of California Press
- Johnstone, Barbara, 2008., *Discourse Analysis*, Malden (MA), Blackwell.
- KRESS, Gunther i HODGE, Bob, 1979., *Language as Ideology*, London, Routledge.
- Mills, Sara, 2004., *Discourse*, London, Routledge.
- REISIGL, Martin i WODAK, Ruth, 2001., *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism*, London, Routledge
- REISIGL, Martin i WODAK, Ruth, 2016., „The Discourse-Historical Approach

- (DHA)“ u WODAK, Ruth i MEYER, Michael (ur.), *Methods of Critical Discourse Studies*, London, SAGE Publications
- VAN DIJK, Teun (ur.), 1997., *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, London, SAGE Publications
- VAN DIJK, Teun, 2001., „Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity“, u WODAK, Ruth i MEYER, Michael (ur.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, SAGE Publications
- VAN DIJK, Teun, 2014., *Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach*, Cambridge University Press
- VAN DIJK, Teun, 2016., „Critical Discourse Studies: A Sociocognitive Approach“, u WODAK, Ruth i MEYER, Michael (ur.), *Methods of Critical Discourse Studies*, London, SAGE Publications
- VAN LEEUWEN, Theo, 2008., *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*, Oxford University Press
- VAN LEEUWEN, Theo, 2016., „Discourse as the Recontextualization of Social Practice – A Guide“, u WODAK, Ruth i MEYER, Michael (ur.), *Methods of Critical Discourse Studies*, London, SAGE Publications
- WODAK, Ruth i MEYER, Michael, 2016., „Critical Discourse Studies: History, Agenda, Theory and Methodology“, u WODAK, Ruth i MEYER, Michael (ur.), *Methods of Critical Discourse Studies*, London, SAGE Publications
- WODAK, Ruth, 1989., *Language, Power and Ideology*, Studies in Political Discourse
- YOUNG, Lynne i HARRISON, Claire, 2004., *Systemic Functional Linguistics and Critical Discourse Analysis*, London i New York, Continuum

SAŽETAK

NAČELA I ALATI KRITIČKE ANALIZA DISKURSA

Kritička je analiza diskursa (KAD) plodonosno područje koje se u zadnja tri desetljeća razgranalo u niz pravaca i smjerova. KAD razotkriva kako se reproduciraju društvene i ekonomske nejednakosti, s težnjom da se na etičan način promatra diskurs kroz poziciju ranjivih i obespravljenih. U kombiniranju znanja o jeziku i znanja o društvu, interdisciplinarnosti i neprestanom preispitivanju vlastita odnosa prema fenomenima koje istražuje, KAD nudi mogućnost prilagodbe lingvističkih vještina za podršku rješavanju raznovrsnih društvenih problema i teškoća. Diskursno-povijesni, dijalektičko-relacijski i sociokognitivni pristup tri su dominantne struje misli unutar KAD-a koje će biti opisane u ovom poglavlju. Svi su navedeni pristupi otvoreni izmjenama i preoblikovanjima te prate promjene u objektima analize (žanrovima, diskursima i tekstovima), poboljšavajući alate i mehanizme za njihovo rastvaranje. Svaki od tih modela analize pomaže istraživačima da pristupe društvenim fenomenima iz nekoga drugog ugla i kreativno upotrijebe znanje o jeziku za prodiranje u obilježja društvenih struktura i procesa.

Ključne riječi: kritička analiza diskursa, semioza, ideologija

RÉSUMÉ:

PRINCIPES ET OUTILS DE L'ANALYSE CRITIQUE DU DISCOURS

L'analyse critique du discours (ACD) est un domaine riche qui a, ces trente dernières années, pris une série de directions différentes. L'ACD révèle de quelles manières les inégalités économiques et sociales se reproduisent, avec l'intention de considérer le discours de manière éthique et à travers le point de vue de ceux qui sont les plus vulnérables et aux marges de la société. Combinant des connaissances linguistiques et sociologiques, son caractère interdisciplinaire et sa remise en question perpétuelle quant à sa relation avec les phénomènes qu'elle étudie, l'ACD propose diverses possibilités de mise en pratique des compétences linguistiques afin d'aider à trouver des solutions au sein de vastes difficultés et problèmes sociétaux. Les approches historico-discursive, dialectique-relationnelle et sociocognitive sont trois mouvements dominants au sein de l'ACD que nous allons décrire dans cet acte. Toutes ces approches sont ouvertes au changement et suivent l'évolution des objets d'analyse (genres, discours et textes), améliorant ainsi les outils et les mécanismes pour leur décortication. Chacun de ces

modèles d'analyse aide les chercheurs à aborder les phénomènes sociaux sous un angle différent et à utiliser de manière créative les connaissances linguistiques afin de pénétrer au sein des caractéristiques de leurs structures et processus.

Mots-clés : analyse critique du discours, sémiologie, idéologie